

Erken Dönem Mutasavvıflarının Tasavvuf Anlayışı

Klasik tasavvuf eserlerinin pek çoğu yetkin bir sufi olabilmenin ön şartının Kur'an ve Sünnet hakkında sağlam bir bilgi temeline sahip olmak olduğunu ve bu bilginin de amel-i sâlihler olarak uygulamaya dökülmesi gerektiğini ısrarla belirtmişlerdir. Bu eserlerin müellifleri her şeyden önce kendi zamanlarının ilmî birikimlerine sahip ilmen otoriter şahsiyetlerdi. El-Kelâbâzî (ö. 380/990) örneğinde görüleceği üzere, erken dönem tasavvuf teorisyenleri bu ilme dair fikirlerini hadis, fıkıh, akâid ve kelim dahil olmak üzere devirlerindeki ilmî müktesebâtı temel edinerek ortaya koymuşlardır. Bu fikirlerinin dinî nasrlara dayandırılması ve mantıkî çerçevelerinin makul bir şekilde oluşturulması hususlarını azamî derecede dikkate almışlardır. Hatta *et-Ta'arruf*'u eline alıp okumaya başlayan birisi kendisini tasavvufî bir eser değil de sanki itikâda dair bir risâle okuyor gibi hisseder. Bu eserde Kelâbâzî İslam itikâdı noktasında mutasavvıfların düşüncelerini sistematik bir şekilde ortaya koyarak onların Ehl-i Sünnet itikâdını sıkı bir şekilde takip ettiklerini belirtir. Tevhid (5. bölüm), Allah'ın sıfatları (6 ve 7. bölümler), Allah'ın isimleri (8. bölüm), kader ve insan fiilerinin yaratılması (13. bölüm) gibi ilk bakışta tamamen akâid ve kelim ilmiyle alakalı gibi görünen pek çok hususta şûfiyyenin görüşlerini aktarır ve izah eder. Bu hususlardaki açıklamaları esnasında çoğunlukla kelimî bir üslup kullanır ve aralarda ise sufilere ait sözler serpiştirir. Kelâbâzî'nin anlayışına göre güvenilir bir tasavvuf tecrübesi düzgün amellere mebnidir ve bu amellerin ortaya çıkması da sağlam bir şeriat bilgisi gerektirir.

Benzer bir şekilde Kuşeyrî (ö. 465/1074) de (*Risâle*) tasavvuf öncülerinin bütün hayatlarını tevhid temelinde tanzim ettiklerini, akidelerini bid'atlerden koruduklarını, selef ve Ehl-i Sünnetin takip ettikleri inanç sistemini benimsediklerini ifade etmektedir. Onlar ne Allah'ı mahlûkâta benzemek demek olan teşbîhe meyletmişler, ne de O'nun sıfatlarını inkar etmek demek olan ta'île yönelmişlerdir; bu iki tavrardan tamamen

azâde bir şekilde tevhid prensibine sarılmışlardır. Kûşeyrî böyle bir çerçevede erken dönem sufilerin sözlerinden kendi metodolojileri ve itikâd prensipleri konularında örnek ifadeler aktarmaktadır. Onun anlayışına göre tasavvufî teori ve pratiğinin tamamı istikâmet üzere seyretmelidir. İstikâmetteki sıhhat her şeyin kemâl derecesinin belirlenmesinde en belirleyici unsurdur. Her türlü hayrın ortaya çıkması ve bir nizâm içerisinde bulunması istikâmetle mümkün olur. Dolayısıyla da istikâmet üzere olmayanın emeği boşa gitmiş olur, gayreti sonuçsuz kalır. Benzer bir biçimde Kûşeyrî *ihlâş* kavramına vurgu yapar. O ihlası her türlü düşünce, niyet ve faaliyette maksadın sırf Allah olması şeklinde açıklar. Allah'a yakınlaşmak için halkın övgüsünü kazanmak ve halk tarafından sevilme gibi amelleri Allah rızası merkezinden başka taraflara yönlendirmek ihlasa temelden mânidir. İhlas kulun fiillerinin tamamen Allah'ın rızasını kazanma hedefli olmasını gerektirir. Kûşeyrî'nin naklettiğine göre, erken devir sufilerin nezdinde tasavvuf evveliyetle bir istikâmet ve ihlas işidir.

Tasavvufun Kur'an ve Sünnet menşeli olduğunda tereddütleri olmayan erken dönem sufileri boyutlarının derinlikleri itibariyle tasavvufa kendi yaşadıkları manevî hallere ve buldukları makamlara göre tarifler getirmişlerdir. Onlara göre tasavvuf hem Kitab ve Sünnete sarılmak ve edebe riayet etmekten ibaret bir ameliye, hem de bunun sonucu olarak tezâhür eden güzel ahlâka ermektir; tasavvuf hem kalb temizliğini temin için bir taşfiye (saf-pâk olma) teşebbüsü, hem de nefis ile devamlı mücâhedeyle dayalı bir tezkiye faaliyetidir; tasavvuf hem tam bir teslimiyet ve kulluk çabası içinde olmak, hem de zâhidâne bir hayat sürebilme gayretidir; tasavvuf hem İslam dininin maneviyat ve rûhâniyetine vurgu yapan bir disiplin, hem de Hakk'a vuslatın yollarını gösteren bir bâtın ilmidir. Erken dönem mutasavvıfları bu tariflerin her birini ayet ve hadislerle atıfta bulunarak tarif ederler ve her bir tarifin de Hz. Peygamber'in (a.s.) hayatında nasıl rûhânî derinliğe işaret ettiğini ve onun dünyaya karşı olan tavrında hangi boyutlara tekabül ettiğini göstermeye gayret ederler.

El-Hâriş el-Muḥâsibî (ö. 243/856) (*Ri'âye*) gibi tasavvufun özellikle psikolojik, ahlâkî ve subjektif boyutlarını öne çıkararak tahliller ortaya koyan bazı erken dönem mutasavvıf müellifler bir taraftan tasavvuf ahlakının prensiplerini tesbit etmeye çalışırken öbür taraftan da bu prensipleri elde etmeye yönelik tasavvuf yoluna girenlerin neler yapmaları gerektiği hususları üzerinde durmaktadırlar. Bu müellifler insanın kendi nefsinin özelliklerinden haberdar olup nefsi tezkiye ve terbiye etmenin ehemmiyeti, kalbinin fonksiyonlarına dair bilgi sahibi olup kalbi tasfiye etmenin hayatiyeti, ve de ahlakını güzelleştirmenin tasavvufî açıdan ne kadar önemli olduğundan bahsederler. Aynı zamanda bu hasletleri elde etmeye gayret ederken insanın önünde riyâ ve kibir gibi büyük engellerin insanın psikolojik varlığındaki derinliklerinden ve bunlarla başatmanın yollarından bahsederler. Yine bu ahlâkî boyut itibariyle erken dönem mutasavvıfları Hz. Peygamber'in (a.s.) şahsiyeti örneğinde tarihen meydana çıkan ahlâkî kemâle ulaşma gayretini gündeme getirirler. Allah Rasu-

lü'nün (a.s.) insanlık için en güzel ahlâkî örnek ve rehber olması gerçeğinden hareketle sufilerin bu hususta da onun varisleri olmaya çalışmalarını gerektiğinden bahsederler.

Tasavvufun Kur'an ve Sünnet kaynaklı olduğu hususunun altını ısrarla çizen erken dönem tasavvuf metinleri müellifleri, tasavvufun tarihî gelişim seyrini anlatırken İslamiyetin başlangıcından itibaren Hz. Peygamber'in (a.s.) ve Ashâbın hayatlarında tasavvufî yaşantıdan örnek kesitler aktarırlar. *Keşfu'l-Maḥcûb* isimli eserinde Hucvîrî (ö. 465/1072) şûfiyyenin imamları arasında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin müstesnâ yerleri olduğunu belirtir.

Sufiler dünyevî şeylere rağbet etmemek, temkîn ehli olmak, fakrı tercih etmek ve riyâsette gönlü olmamak gibi hususlarda Hz. Ebû Bekir'i; halk içinde Hakk'la beraber olabilmek, tavizsiz bir dinî hayat sürdürmek ve hırka giymek gibi uygulamalarda Hz. Ömer'i; mal ve can fedâ etmek, hâdiseler karşısında teslimiyet göstermek, ibadette ihlaslı olmak ve dostlukta vefâlı davranmak gibi mevzularda Hz. Osman'ı; tasavvufî ibârelerin hakikatlerini anlamayabilmek, işaretlerin inceliklerine vâkıf olabilmek ve sadece Hakk'ı merkeze alıp O sözkonusu olduğunda dünyevî veya uhrevî olsun hiçbir şeye değer vermemek gibi konularda Hz. Ali'yi model edinmişlerdir. Hucvîrî Hz. Peygamber'in (a.s.) Ehl-i beytinin mensuplarını da sufilerin erken dönem imamlarından kabul eder ve bu bağlamda Hasan b. 'Alî, Huseyin b. 'Alî, Zeynelâbidin, Muhammed Bâkır ve Ca'fer eş-Şâdık isimlerine hususî vurgu yapar. Ehl-i şuffe mensupları, Uveys el-Ḳaranî ve el-Ḳasan el-Başrî gibi Aşhâb ve Tâbi'ûn'dan sufilerin kendilerine imam olarak telakki ettikleri tarihî şahsiyetlerden bahseder. Hucvîrî daha sonra Etbâ'u't-Tâbi'în'den başlayarak kendi zamanına kadar yaşamış olan sufi imamlar hakkında bilgi vermeye koyulur. Bu şekilde tasavvufun doğuş devrinden kendi zamanına kadar olan tarihî gelişim seyri ve şahsiyetleri hakkında bilgiler veren Hucvîrî tasavvufun tarikatlaşma süreciyle ilgili olarak da kayda değer malumat sunar. Mutasavvıfların oniki fırkadan müteşekkil olduğunu söyler; bunların ikisinin merdûd, geriye kalan on tanesi ise makbûl olduğunu belirtir.

Makbûl olanların;

1. Muḥâsibiyye,
2. Kaşşâriyye,
3. Tayfûriyye,
4. Cuneydiyye,
5. Nûriyye,
6. Sehliyye,
7. Hakîmiyye,
8. Ḥarrâziyye,

9. Hafîfiyye,

10. Seyyâriyye olarak isimlendirildiğini, bunların hepsinin *tahakkuk* ehli olduğunu ve Ehl-i sünnet itikâdına sıkı sıkıya bağlı olduklarını ifade eder.

Merdûd ve bâtil olan iki fırkadan birincisi hulûl ve imtizâc tarafına meyleden Hülûliyye, ikincisi ise ilhâd ve şeriatı terk etme tarafına doğru yol tutan Hallâciyyedir. Hucvîrî her bir fırkanın mümeyyiz vasıfları hakkında bilgi verirken, örneğin, Kaşşâriyye'nin tasavvuftaki yolunun melâmete, Tayfûriyenin ğalebe ve sekre, Cuneydiyye'nin yolunun ise Tayfûriyenin aksine şahva meyilli olduğunu belirtir.

En yaygın ve meşhur olan tasavvufî fırkanın Cuneydiyye olduğunu haber veren Hucvîrî kendisinin ve şeyhlerinin de Cuneydiyye'ye mensub olduklarını ifade eder. Aslında Hucvîrî'nin Tayfûriyye ve Cuneydiyye ekseninde belirttiği mutasavvıflar arasındaki, *tarîk-i sekr ve tarîk-i şahv* olarak da isimlendirilen, bu iki farklı tarzı sonraki sufiler arasında da müşâhede edebilmekteyiz. Örneğin, Ebû Sa'îd el-Ħayr (ö. 440/1049) ve 'Attâr (ö. 627/1229) gibi sufilerde gözlemlediğimiz sekre ve coşkunluğa dayalı taşkın ifade tarzına mukâbil es-Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî gibi şahsiyetlerde daha çok şahva dayalı temkinli bir ifade tarzı görürüz.

Tasavvuf Tarihinin Dönemleri

Tasavvufun tarihî doğuş, gelişim ve geçirdiği safhaları tasnif ederken değişik göstergeler esas alınarak farklı gruplamalar yapılabilir. Mesela Sünnî olup olmama durumuna göre bir tasnif yapılabileceği gibi Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 298/910) veya Muhyiddîn İbnu'l-'Arabî (ö. 638/1240) gibi merkezî şahsiyetler temel alınarak bir kategorizasyon yapılabilir. Ancak günümüz Türk tasavvuf araştırmacılarının en çok benimsediği bir tasnif çeşidine göre tasavvuf tarihinin dönemleri üç ana başlıkta toplanabilir:

1. Zühhd dönemi,
2. Tasavvuf dönemi,
3. Tarikat dönemi.

Zühhd dönemi ile hicri ilk iki asra işaret edilmektedir ki bu Asr-ı saadetle başlayıp tasavvuf ve sufi kavramlarının zuhuruna kadar olan dönemi içine alır. Tasavvuf dönemi hicrî II. asrın sonundan tarikatların zuhûr ettiği sonraki üç asırlık zaman dilimini kapsar. Tarikatlar dönemi ise tarikatların yaygın bir hale gelmeye başladığı hicrî VI. asır ile başlayıp hala devam eden bir süreci ihtiva eder.

Hz. Peygamber'in (a.s.) emsalsiz örneğiyle başlatılan Zühd dönemi esnasında hâkim olan tasavvuf uygulamalarına bakıldığı zaman her açıdan onun eşsiz dindarlığına vurgular yapıldığı görülür: gece ve gündüz uzun saatlerini ibadetle geçirmesi, günler boyu aç karınla dolaşması, yemek yediğinde çok az bir miktarla iktifa etmesi, mal biriktirmeye asla heveskâr olmaması, eline geçeni hemen tasadduk etmesi. Aynı bağlamda tasavvuf kaynakları Hulefâ-i Râşidîn'in zühd ve takva açısından örnek tutumlarından bahsederler: Hz. Ebû Bekir'in imanda siddîkiyeti, cömertlikte rakipsizliği, alçak gönüllülükte öncülüğü, şüpheli şeylerden sakınmada titizliği ve verâsi; Hz. Ömer'in dünyaya ve dünyevî şeylere meyilsizliği, dindarlığındaki tavizsizliği, adaleti temindeki hassâsiyeti, nefis mücâhedesindeki titizliği; Hz. Osman'ın hayâsi, tevekkülü, sabr ve metâneti, gece ibadeti, cömertliği ve Kur'an okumaya düşkünlüğü; Hz. Ali'nin ilmî ehliyeti, imanî yakînlığı, mücâhede ve adalete düşkünlüğü, ibadetindeki huşusu.

Tasavvufun bu Zühd dönemi diye adlandırılan doğuş ve teşekkül devrinin ilk yıllarında sonraları "mutaşavvıfe" ve "şûfiyye" diye isimlendirilecek olan ibadet ve zühdde ileri giden kimseler "'âbid", "zâhid" ve "fağîr" gibi tanımlamalarla biliniyorlardı. Daha önce de belirtildiği üzere tasavvuf kaynakları ilk defa kendisine şûfî nisbesi verilen şahıs olarak Ebû Hâşim eş-Şûfî'nin ismini vermektedirler. Bu dönem sufilerinin genelinde bazı ortak tasavvufî özellikler gözlenir: sıkı bir ibadet hayatı, dünyevî şeylerin sevgisini kalbe sokmama gayreti, Allah sevgisi ve korkusu birlikteliği, şer'î ilimlerde derin vukûfiyet. Tasavvuf tarihi eserleri bu dönem şahsiyetlerinden özellikle iki ismi öne çıkarırlar, el-Hasan el-Başrî (ö.110/728) ve Râbi'atu'l-'Adeviyye (ö.185/801). Bu iki isim etrafında o dönemde yaygın olan iki tasavvuf meşrebinden de bahsederler. Hasan örneğinde daha ziyâde "Allah korkusu" temalı bir zühd hayatı gözlemlenirken Râbi'a örneğinde daha çok "Allah sevgisi" merkezli bir zühd hayatı göze çarpar.

Tasavvuf kaynaklarında Zühd dönemi zâhidliği ile ilgili göze çarpan bir başka husus da tasavvufun büyük topluluklar halinde değil de daha ziyâde ferdî olarak yaşanan bir olgu olduğudur. Ancak bununla birlikte mutasavvıfların yaşadıkları bölgeler esas alınarak tasavvufî pratiklerinde öne çıkardıkları hususlara göre bazı genel zühd mekteplerinden bahsedilmektedir:

- Medîne mektebi,
- Kûfe mektebi,
- Başra mektebi,
- Horasan mektebi.

Medîne mektebi diye adlandırılan zühd hayatının temel özelliği Hz. Peygamber'in (a.s.) örneğinin ehemmiyetine yapılan ısrarlı vurgudur. Hz. Peygamber'in ve Ashâbının hatırası henüz çok canlıdır bu dönemde. Onun sözleri ve uygulamaları genelde bütün Medine Müslüman toplu-

munun, ama daha özelde de zâhidlerinin hafızalarında tazeliğini koruyordu. Hernekadar Medine aynı zamanda bir takım siyâsî çalkantılar geçirmiş olsa da, siyâsî otoritenin Şam'a taşınmasıyla beraber şehrin manevî kimliği daha bir öne çıktı. Zâhidler için Peygamber şehri ve maneviyât iklimi olma vasfını hep korudu.

Kûfe mektebinde öne çıkan zühd anlayışının Hz. Ali ve onun Hz. Hüseyin ile özel bir alâkası vardır. Bilindiği üzere Hz. Ali Emevîlerle olan siyâsî mücadelesinin son dönemlerinde Medine'den ayrılıp Kûfe'yi kendine merkez edinmişti. Onun taraftarları da bu şehirde toplanmıştı. Hz. Hüseyin'in şehid edildiği Kerbelâ da Kûfe'ye yakındı. Özellikle de Hz. Hüseyin'in muhatab olduğu zulüm ve vahşet, ona yeterince destek olmayan toplumun genel vicdanında büyük bir pişmanlık ve üzüntüye sebep olmuştu. Bu hissiyatı daha da derinden hisseden bir grup hüznün ve gözyaşı ile kendilerini ibadet ve zühd hayatına vermişlerdi. Çokca gözyaşı dökmelerine binâen bu grup "bekkâûn" (çok ağlayanlar), önceden yardım sözü verdikleri halde yardım etmediklerinden dolayı hissettikleri bu derin pişmanlıklarına binâen de "tevvâbûn" (çok tevbe edenler) olarak da adlandırıldılar. İlk defa "şûfî" künyesiyle anılanların genelde Kûfe'den çıktığı kabul edilir. Zira yukarıda zikri geçen Ebû Hâşim eş-Şûfî de Kûfelidir.

Başra mektebi, Medîne ve Kûfe mekteplerinden farklı olarak siyâsî olaylardan daha uzak bir atmosferde gelişmiş olan bir zühd mektebidir. Bu esnada Basra'nın daha belirgin olan vasfı bir ilim merkezi olmasıdır. Hasan-ı Başrî gibi ilmî faaliyetleriyle meşhur olan bir şahsiyet bu mektebin en önemli temsilcilerinden biri kabul edilir. Biraz önce kısaca temas edildiği üzere, tasavvuf tarihi araştırmacıları Hasan-ı Başrî ve Râbî'atu'l-'Adeviyye isimleri etrafında Basra'da teşekkül eden iki tarz tasavvuf meşrebinin varlığından bahsederler. Bir taraftan Hasan etrafında gelişen derin bir hüznün anlayışı ve Allah korkusu merkezli bir zühd hayatı akıp giderken öbür taraftan da Râbî'a'nın sözcülüğünü yaptığı söylenen Allah sevgisi ağırlıklı bir zühd hayatı kendini hissettirmektedir. Hasan dünyadan cehennem korkusu ve cennet ümidi arasında hüznle gözyaşı dökerken, Râbî'a bu tür uhrevî cezâ ve mükafât beklentilerini öne çıkarmaktan ziyade, karşılık beklemeden ortaya konan bir ilâhî sevgiden, mehabbetullahtan bahsetmektedir.

Horasan mektebine gelince, bu tür zühd anlayışı Mâverâünnehr bölgesinde yaygınlaşmıştır. Anadolu'nun İslamlaşması ve tasavvufla tanışması bu bölgeden gelen sufiler yoluyla gerçekleştiği için Horasan tasavvufunun Türk tasavvuf tarihi araştırmaları açısından daha da özel bir ehemmiyeti vardır. İbadet, zühd ve fakr gibi genel tasavvufî vasıfların yanında bu bölge sufilerinde derin bir "tevekkül" anlayışı göze çarpar. Bu mektebin bir devamı olan Nişabur sufiliği ile de tasavvuf tarihinin bir başka önemli konusu, melâmet ve fütüvvet bahsi, öne çıkarılarak tafsilatlı bir biçimde işlenir.

Sonuç itibariyle mutasavvıflar tasavvufun doğuşunu tamamen İslamî temellere dayandırır; tasavvuf Kitap ve Sünnet menşelidir. Tasavvufun üzerinde hassasiyetle durduğu hususlar bizzat Hz. Peygamber (a.s.) ve onun Ashâbı tarafından titizlikle uygulama alanında tutulan dindarlık unsurları idi. Esas olan, zühd ve takvaya dayalı bir dinî hayat sürdürülebilmek, dünyevî zevk, makam, mal ve mülklere kalbte bir değer beslememek, asıl hedef olan Hakk'a yönelmek için daimî bir ibadet ve tâ'at içinde olmaktı. Ancak Hz. Peygamber'in (a.s.) pratiğini ortaya koyduğu bu dindarlık modelini takip edenlerin sayısı zaman geçtikçe azalır oldu; Müslümanlar içerisinde dünyevîleşme temayülleri yaygınlaşmaya başladı. İşte bu genel, ve dinî anlamda olumsuz sayılan, gidişata karşı koymak artık sayıları itibariyle azınlık durumuna düşmüş olan bir zümre ihlaslı dindarlara kaldı. Bugün bizler de tasavvuf ilmi ve onun tarihi serüvenini incelerken bu zümrenin hikayesini tahlil etmekteyiz.